

Wat er staat is *zelden* Waterstaat

Overheidsbemoeyenis bij de vormgeving van katholieke kerkgebouwen in Gelderland in het tweede kwart van de negentiende eeuw

Thomas H. von der Dunk

Inleiding

Wat er staat is Waterstaat.

Zo althans betitelde men lange tijd met licht denigrerende ondertoon de grote aantallen van zowel hervormde als katholieke kerken die in het tweede kwart van de negentiende eeuw in Nederland onder supervisie van de staat verrezen. Zij werden opgevat als gortdroog product van fantasieloze overheidsfunctionarissen en weinig artistiek aangelegde ingenieurs.

In de regel waren het gebouwen in een min of meer neoclassicistische trant. Voor een uitwendig sobere bakstenen 'doos' werd een witgepleisterde *peristyle* van een viertal zuilen onder fronton geplaatst. Daarachterboven verrees dan een bescheiden koepeltorentje, soms in de vorm van een sierlijk klassiek rondtempeltje met halfbolvormig koepeltje, terwijl inwendig een dubbele reeks van door bogen of rechte architraaf verbonden zuilen de kerkruijmt op statige wijze in drie schepen onderverdeelde. Als schoolvoorbeelden van dit type zijn de St. Augustinuskerk aan de Utrechtse Oudegracht (1839-'40, K.G. Zocher) en de Nederlands-Hervormde Kerk in Sint-Jacobiparochie (1843-'44, T. Romein) op te voeren, met als vroege voorloper de St. Petrus Banden in Rijsenburg (1809-'10) van Adrianus

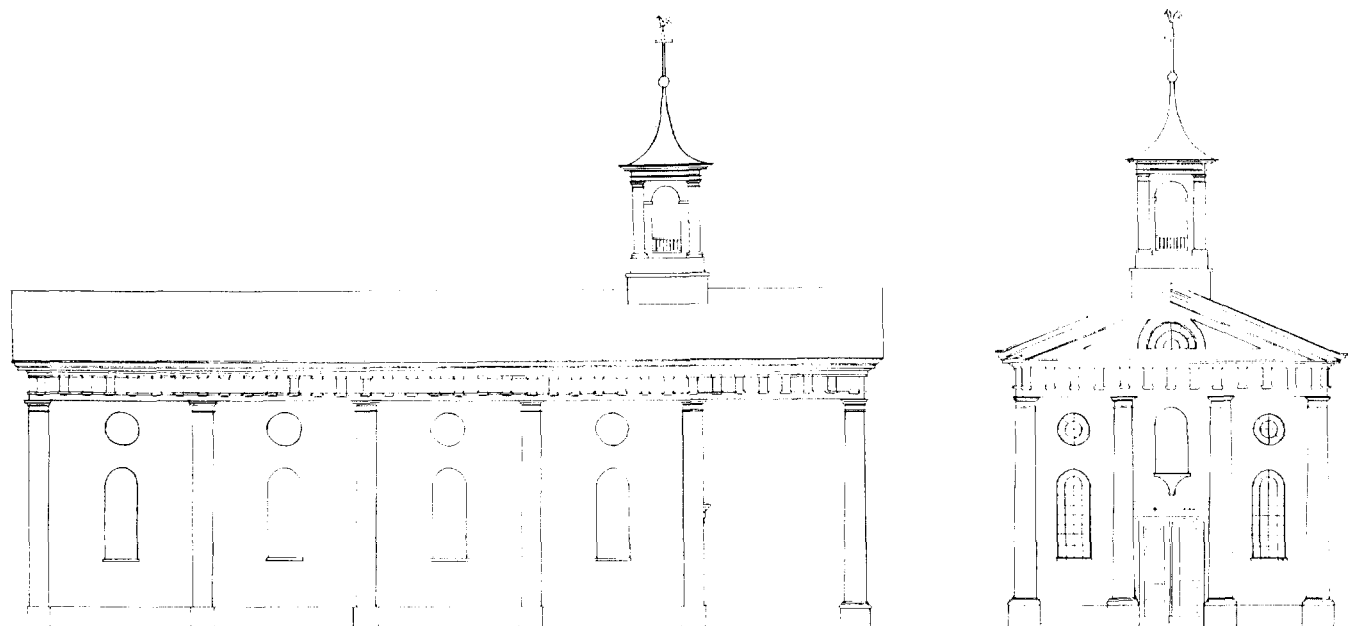
Tollus en als uitbundigste vertegenwoordiger de Mozes & Aäron in Amsterdam (1837-'41) van Tieleman François Suys. Maar ook iets eenvoudiger kerken, waar de zuilenportiek aan de voorzijde tot een serie pilasters teruggebracht was, werden hiertoe gerekend. Hoofdverantwoordelijken voor dit alles zouden de ingenieurs en opzichters van de dienst Rijkswaterstaat geweest zijn, die zich na de aftocht van de Fransen door hun superieuren met de taak belast zagen om heel Nederland - en vooral katholiek Nederland - van nieuwe kerken te voorzien. Dit is reeds het beeld, dat Jan Kalf tachtig jaar geleden in zijn omvangrijke plaatwerk¹ opriep. En ofschoon de minachting in de loop der jaren plaats gemaakt heeft voor een meer neutrale benadering bleven de veronderstellingen, die daaraan ten grondslag lagen, tot ver na de Tweede Wereldoorlog algemeen aanvaard, waarbij men nog niet de moeite nam deze aan de hand van uitvoerig bronnenonderzoek op hun merites te beoordelen.²

Men ging er daarbij vanuit, dat het sedert het Koninklijk Besluit van 16-8-1824 no.45 niet meer mogelijk was om een kerk te bouwen zonder toestemming van de zopas door Willem I opgerichte ministeries voor

Katholieke en Hervormde Eeredienst, die ambtenaren, meestal ingenieurs, als bouwmeester aangewezen zouden hebben. Hun neoclassicistische bouwtrant zou vervolgens ook bij particulieren navolging gevonden hebben, en het is daarom dat men dan "alle katholieke kerken uit dit tijdvak [pleegt] aan te duiden als Waterstaatskerken".³ Nog Rosenberg houdt daarom anno 1972 in zijn overzichtswerk voor de negentiende-eeuwse kerkelijke bouwkunst zonder aarzeling aan de boven gegeven definitie vast: Waterstaatskerk is portico plus cupola plus pleisterwerk.⁴

Het opvallende is echter dat alle ontwerpers, die zo'n voorbeeldfunctie bezeten zouden hebben en de term Waterstaatsstijl zouden moeten hebben rechtvaardigen, persoonlijk weinig met Rijkswaterstaat hadden uit te staan. Genoemd worden nu juist geen opzichters, maar steeds lieden als de Haagse stadsarchitect Tollus, zijn collega uit Leeuwarden Romein, de onafhankelijke architect Zocher, of anders wel de hofarchitect Suys.

Deze constatering is anno 1992 op zich niet meer nieuw, maar de consequenties ervan zijn nog niet ten volle onderkend. Zo han-

Afb. 1. Renkum, Onze Lieve Vrouw, project van S.A. Fijnebuik 1836, niet uitgevoerd, tekeningen van de auteur naar bouwtekening in RW Gld 41:650

teert Van Leeuwen in 1979 in een korte bijdrage over Noordbrabant weliswaar voor het eerst bewust niet meer de term Watersstaatsstijl. Hij stelt zelfs nadrukkelijk: "De bemoeienis van het ministerie van Waterstaat met de kerkelijke bouwkunst, voortvloeiend uit het Koninklijk Besluit van 1824 [...] was organisatorisch en beleidsmatig en betekende in principe geen keuze voor een bepaalde stijl. [...] Onder toezicht van het ministerie van Waterstaat zijn niet uitsluitend neoklassieke vormen toegepast, maar werden ook traditionele en zelfs neogotische kerken gebouwd".⁵ Een nadere uitwerking van deze stelling volgt echter niet.

Zes jaar later, als gevolg van een reeds diepgravender onderzoek naar de katholieke kerkbouw in het bisdom Den Bosch, doet Van Helvoort tenminste een poging tot een heldere omschrijving van het begrip 'Waterstaatskerk'. Hij definieert deze als "een kerk, die *beoordeeld* is door de Ingenieurs van de Rijkswaterstaat", dus, zo kan men uit zijn woorden afleiden, niet noodzakelijkerwijs ook *ontworpen* en evenmin slechts onder *toezicht* van de dienst gebouwd. Deze definitie geniet ook mijn voorkeur: wezenlijk is, of het desbetreffende bouwplan door de provinciale hoofdingenieur werd goedgekeurd, niet of het ook van hem afkomstig was.

Als gevolg van deze wat ruimere afbakening zou overigens kunnen blijken dat een deel van de zoëven als zodanig afgeschreven kerken weer in genade als Waterstaatswerk aangenomen kan worden. Een deel - niet onvoorwaardelijk alle. Want van een zodanige 'beoordeling' was, naar blijken zal, ook na 1824 niet automatisch sprake, hoezeer Van Helvoort dit ook blijkens bijgevoegde tabellen meent, als hij toch weer alle kerken van na die datum op een hoop veegt, door hen alleen reeds op grond van hun bouwjaar als Waterstaatskerk te betitelen⁷, zonder voor elke individuele casus specifiek de juistheid daarvan na te gaan.

Met het begrip *Waterstaatsstijl* is de auteur daarentegen veel voorzichtiger. Zijn gevolgtrekkingen sluiten aan bij die van Van Leeuwen. Een specifieke bouwstijl werd, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een conceptprijsvraagprogramma van het Ministerie voor R.K. Eeredienst uit 1836, noch ten departemente, noch door Waterstaat voorgeschreven.⁸ Daarnaast zou de invloed van de rijksdienst op de vormgeving van de kerken in het bisdom so wies zo zeer gering geweest zijn, omdat de ingenieurs slechts enkele kerken zelf ontworpen hebben en over het algemeen plaatselijke talenten op het niveau van timmerlieden de toon aangaven.⁹ Tenslotte tonen zijn illustraties een heel ander type kerk dan men op grond van Kalf en epigonen verwachten zou: geen statige *peristyles*, stijve frontons en sierlijke *monopteroi*, maar sobere, vaak driebeukige bakstenen kerken onder een groot zadeldak, met rondboogvensters, een kaal driezijdig gesloten koor en een zeer eenvoudige vierkante fronttoren met naaldspits. Alles

zeer traditioneel van karakter en meestal van elk neoclassicisme ontbloeit.

Over de oorzaken en achtergronden van dit opmerkelijk verschijnsel rept Van Helvoort echter evenmin als eerdere onderzoekers. Bovendien behoeft het hier geschapen globale beeld zeker nog de nodige nuancering en kritische toetsing aan archiefmateriaal, speciaal waar het de omvang van de Waterstaatsbemoeienis en de mate van compositorische 'censuur' van 's rijks ingenieurs betreft. Wat als veronderstelling geponeerd is, moet nog daadwerkelijk worden aangetoond.

Dit gemis vormde de aanleiding voor een regionale studie, die bedoelt bouwstenen aan te dragen voor een uiteindelijk te schetsen *landelijk overzicht*. Het navolgende opstel moet dan ook in dit kader gezien worden. Het behelst een synthese van eerdere artikelen en de samenvatting van bronnenonderzoek in de provincie Gelderland om aan de hand van de correspondentie tussen ingenieurs, opzichters en hun meerderen hun esthetische opvattingen te achterhalen, alsmede de beleidsmatige bemoeienis van de overheid met de kerkbouw te reconstrueren die er - om alvast op één conclusie vooruit te lopen - onvermijdelijk toe leidde, dat de zogeheten Waterstaatskerken zo zelden van Waterstaat afkomstig konden zijn. Vooral ook om te kunnen schetsen, hoe de 'ware' Waterstaatskerk er in de praktijk dan wel uitzag, en waarom.

Dit is tot nu toe achterwege gebleven. Zo gaat namelijk zelfs Van Helvoort op de discrepantie tussen de gangbare opvattingen en zijn eigen afbeeldingen niet in. Dientengevolge blijft iedereen, ook na een plaatsje voor de neogotiek ingeruimd te hebben, Rijkswaterstaat in het tweede kwart van de negentiende eeuw allereerst associëren met neoclassicisme. Rosenbergs formule: een Waterstaatskerk is porticus plus cupola plus witgepleisterd interieur, wordt zo hooguit genegeerd, of gerelativeerd omdat er ook andere mogelijkheden zijn - niet ontkracht.

Het bestuurlijk kader

Toen Willem Fredrik van Oranje-Nassau in de novemberdagen van 1813 na achttien jaar ballingschap weer voet op vaderlandse bodem zette, trof hij daar een land aan, dat in die achttien jaar op tal van maatschappelijke terreinen een grotere sprong voorwaarts had gedaan dan gedurende honderdachtig jaren stadhouderlijke republiek. Zo had de Bataafse Omwenteling met de overheersende positie van de calvinistische contraremonstrantse 'staatskerk' en de ongelijke rechtspositie van de andere kerkgenootschappen korte metten gemaakt. Ook de Rooms-Katholieken mochten nu uit hun schuil- en schuurkerken kruipen - *mochten*, want tussen mogen en kunnen gaapte nog een groot gat. Na twee eeuwen van uitsluiting van alle overheidsambten

verarmd, bezaten zij meestal niet de financiële middelen om op eigen kracht de opgelopen achterstand in te halen. Nadat de pogingen om door naasting van de bij de Reformatie protestants geworden middeleeuwse parochiekerken in de behoefte te voorzien, wegens hardnekkige tegenwerking van de hervormden op vrijwel niets uitgelopen was, kon voorlopig alleen een forse overheidssubsidie uitzicht op verbetering bieden. Zowel Lodewijk Napoleon als Willem I bleken daartoe vervolgens ook bereid. Nadat in 1813 de nationale onafhankelijkheid herwonnen was en het nieuwe bewind zich had geconsolideerd, poogde de nieuwe Oranjevorst daaraan ook een structureel karakter te geven. Op de begroting van de nieuw opgerichte ministeries van Rooms-Katholieke en van Hervormde Eeredienst werd de nodige ruimte gecreëerd, om bouwlustige kerkbesturen ook financieel bij te kunnen staan.¹⁰

De nood was echter groot, en de aanvragen namen snel toe. Gezien de hoge en steeds hogere bedragen die voor het rijk op het spel stonden sprak het vanzelf dat men er in Den Haag aan hechtte, dat de verleende subsidies op een zo zinnig - en gezien de geldschaarste: ook zo zuinig - mogelijke wijze besteed werden. En dat voor die zorgvuldige besteding ook naderhand verantwoording werd afgelegd. In de eerste jaren meende men in deze nog met enig toezicht op afstand te kunnen volstaan, en bouwkundig ongeschoolde lieden als burgemeesters en statenleden met deze taak te kunnen belasten. Maar al spoedig moest men constateren dat ook veel van die nieuwe kerken, waarvoor men zoëven zo diep in de buidel getast had, wegens tekort aan deskundige begeleiding niet minder bouwvallig en gebrekkig bleken te zijn, dan degenen die zij juist moesten vervangen. De koning greep dus in, en bepaalde:

2. Zonder daartoe alvorens Onze toestemming te hebben verkregen, zal het niet geoorloofd zijn, om nieuwe kerken of gebouwen, tot de oefening van den openbaren eeredienst bestemd, te stichten of te bouwen, noch om de reeds bestaande te herbouwen of aan dezelve eene veranderde inrigting te geven; maar zullen de Kerkbesturen zich enkel moeten bepalen tot de werken van noodzakelijk onderhoud die de instandhouding der gebouwen mogt vorderen.

3. Bij de aanvragen om Onze toestemming tot de stichting, den opbouw, den herbouw of het veranderen der inrigting, mitsgaders tot het doen ten uitvoer brengen van andere werken, dan die van het noodzakelijk onderhoud der kerken en gebouwen tot oefening van den openbaren eeredienst bestemd, zal moeten gevoegd worden eene opgave van de daartoe vereischte kosten en van de middeelen welke voorhanden zijn om die kosten te kunnen bestrijden.

Afb. 2. Doesburg, St. Martinus, gebouwd 1811-1813, foto Monumentenzorg Zeist 1955

Afb. 3. Bussloo, St. Martinus, voorgevel, gebouwd 1818, foto van de auteur 1985

Zo, en niet anders, luidde het befaamde Koninklijk Besluit van 16 augustus 1824, dat meestal als grondslag wordt aangevoerd voor de bewering, dat vanaf dat moment in Nederland geen kerk meer zonder goedkeuring van Waterstaat opgebouwd mocht worden.¹¹ Dat stond er echter niet, en dat gebeurde dus in deze vorm ook niet.

De verantwoordelijkheid werd namelijk in eerste instantie geheel bij de provinciale gouverneurs gelegd, die ook voordien al een belangrijke bemiddelende rol tussen rijk en statie hadden gespeeld. Aan hen was de taak om te onderzoeken - maar nu in *alle* gevallen, ook in die waar geen subsidie verleend werd - of er überhaupt een kerk gebouwd of vergroot moest worden en zo ja, of deze dan wel zoveel - lees: de *staat* zoveel - moest kosten als de belanghebbenden opgegeven hadden, en of het overgelegde bouwplan wel het meest doelmatige was.¹²

Dit kon de gouverneur natuurlijk in eigen persoon doen, maar logischer was dat er naar deskundige bijstand omgekeken werd. Voor het protestantse volksdeel was daartoe, als uitvloeisel van de koninklijke staatsgreep binnen de Nederlands-Hervormde Kerk van 1816, die de bestaande democratische verhoudingen door een strakke

bevelsstructuur onder ministeriële maarschalksstad verving, al eerder van overheidswege een heel bestuurslichaam in het leven geroepen, het zogenaamde Provinciaal College van Toezicht, dat geheel voor het beheer van de hervormde kerkgoederen en kerkgebouwen verantwoordelijk was. Voor de Rooms-Katholieken, waar een soortgelijke poging van Willem I om de kerkleden ook op religieus terrein tot regeringsonderdanen te maken, op de geringe bereidheid tot coöperatie van de zijde van de geestelijkheid gestrand was, bestond een dergelijk almachtig gezelschap echter niet. Hier moest omzichtiger tewerk gegaan worden, en hier moest men zich ook veel meer bepalen tot het specifiek bouwkundige aspect.

Een provinciaal bouwkundig bureau of een provinciaal architect ontbrak in Gelderland, om ons nu voor het vervolg tot 'onze' provincieken. Dus wat was er op zich logischer dan om hier voor deze taak de dienst Rijks-waterstaat in te schakelen, die provinciegevijs georganiseerd en alom tegenwoordig was? Zo gebeurde het weliswaar, maar het gebeurde niet direct en het gebeurde zeker niet altijd. Nog minder was het een wettelijk voorschrift of was bepaald dat de kerken ook door een Waterstaatsbeambte *ontworpen* moesten worden. De minister van Bin-

nenlandse Zaken, Onderwijs en Waterstaat ontving zijn afschrift van het bewuste KB niet in zijn kwaliteit van minister van Waterstaat¹³, als wel als minister van Binnenlandse Zaken, d.w.z. als directe chef van de beide directeur-generaals voor de Erediensten en van de provinciale gouverneurs.¹⁴ Onderzoek in Gelderland wijst dan ook uit, dat ook na afkondiging van het bewuste KB Waterstaat lang niet bij elk kerkbouwproject betrokken is geweest. In de protestante sector gaat het slechts om een enkel gebouw¹⁵, en ook van de ongeveer zeventig in het tweede kwart van de negentiende eeuw in deze provincie gerealiseerde initiatieven aan katholieke zijde (voor nieuwbouw, vergroting of ingrijpende verbouwing) is van meer dan twintig binnen de Waterstaatsarchieven - uitgaande van een zekere volledigheid¹⁶ - geen enkele spoor aan te treffen. Bij een aantal daarvan is de dienst zelfs beargumenteerbaar beslist niet betrokken geweest.¹⁷ Slechts achtenveertig katholieke en zeven protestantse kerken uit de periode 1824-1849 werden van haar fiat voorzien. Deze vijftien nu zijn het, die samen de groep van Gelderse Waterstaatskerken vormen.

Alle anderen vallen daarbuiten.

De meeste van deze afvallers dateren uit de eerste tien jaar na 1824. Voor 1 novem-

ber 1833, de dag waarop hij voor Giesbeek in de arm genomen werd, had hoofdgenieur Frederik Beijerink slechts met één van de elf katholieke kerken te maken gehad. Eerst vanaf het midden van de jaren dertig belandden vrijwel alle projecten op het bureau van zijn opvolger Jean Henri Ferrand (1792-1866).

De intensiteit en het karakter van de bemoeienissen van de hoofdgenieur en zijn ondergeschikten verschilden echter ook nadien nog sterk per geval. Van oppertoezicht-op-grote-afstand tot voortdurende, vrijwel dagelijkse begeleiding, van snelle projectcorrectie tot uitgebreide ontwerpactiviteiten. Het was daarbij, zo kan men wel stellen, gouvernementele willekeur die bepaalde of überhaupt, en zo ja, in welk stadium, voor welk aspect en in welke mate, Waterstaat van overheidswege geraadpleegd of ingeschakeld werd, en in hoeverre haar adviezen opgevolgd moesten worden. Onvoorziene geldproblemen konden in elke fase de voortgang frustreren, en alle reeds met veel moeite geboekte resultaten weer op losse schroeven zetten. Ook eigen projecten konden op die wijze weer tijdelijk of voor altijd van tafel verdwijnen.

Deze laatste categorie vormde echter een kleine minderheid; zelf heeft de Gelderse Waterstaatsdienst in dit tijdvak slechts krap twintig maal het bouwplan opgemaakt - nog geen derde van het totale aantal. Van Ferrands hand was er daarbij niet één.

Hoe dan ook, zijn goedkeuring was nu vereist. Zijn wil werd tot wet verheven - letterlijk: zijn bouwkundige aanwijzingen werden, mits betaalbaar, meestal door middel van een Koninklijk Besluit door het departement aan de belanghebbenden ter navolging voorgeschreven. Het is op deze wijze dat Rijkswaterstaat dan ook nog de meeste invloed heeft uitgeoefend op de kerkbouw: niet door zelf ontwerpen te leveren, maar door andermans ontwerpen te verbeteren.

Alleen financiële problemen konden daarna namelijk nog haar wensen doorkruisen.

Maar die waren er dan ook niet zelden.¹⁸ Want ofschoon er van een wettelijke relatie tussen rijksambtenaar en rijksgeldkraan geen sprake was, waren het juist de projecten waarvoor subsidie gevraagd en verleend werd, die door de overheid bij voorkeur voor nadere examinatie of zelfs vervanging naar Waterstaat werden doorgeschoven. Vandaar dat vrijwel alle katholieken bij Waterstaat terecht kwamen, terwijl op de hervormden, die, beter bij kas, vaak geen rijkssteun behoeften, wat minder werd gelet.

Het financiële kader

Dit geldgebrek dwong tot sterke soberheid. In bijna alle gevallen betekende dat, dat er van het oorspronkelijke bouwplan weinig terecht kon komen, omdat dit in Haagse ogen veel te ambitieus en luxueus was opgezet. Rijkssubsidie, zo formuleerde de districtscommissaris van Nijmegen ooit eens het overheidsstandpunt, werd slechts verleend "voor het volstrekt noodzakelijke op eene zuinige wijze berekend".¹⁹ Uit ambtelijk wantrouwen werd derhalve het eerst-ingerichte bouwplan in Den Haag zelden als het goedkoopst mogelijke geaccepteerd, al was het maar omdat de kerk in het naburige dorp ook niet zo duur was geweest.

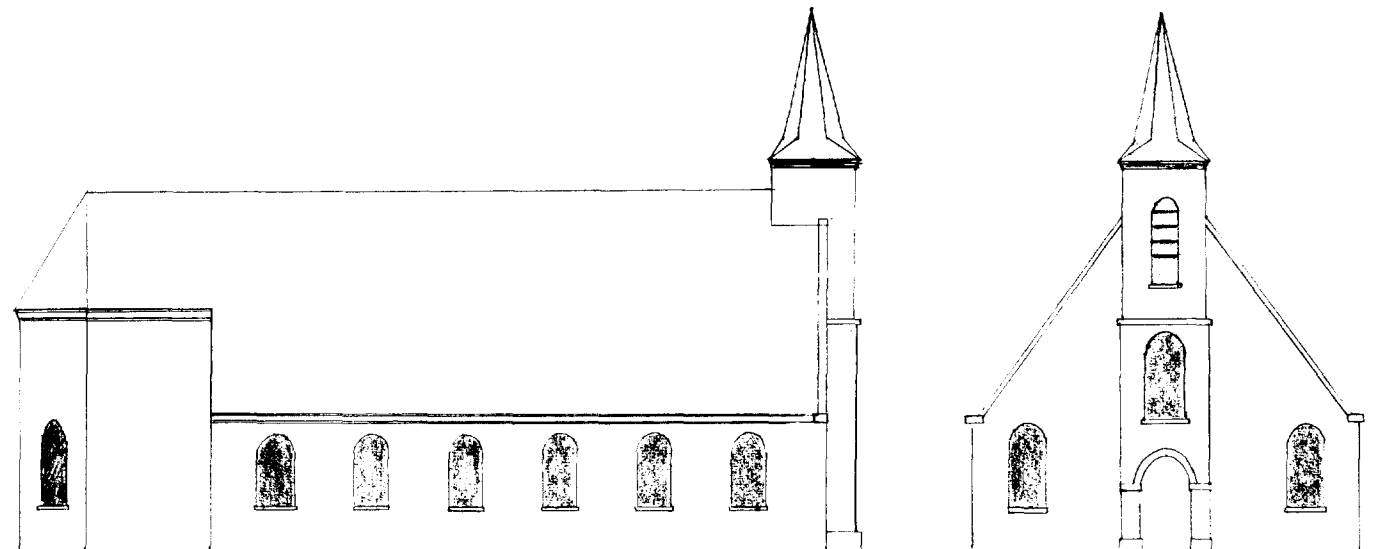
Zo sneuvelen ondermeer in de ministeriële categorie 'overbodige luxe' ettelijke torens, ondanks luid gekerm van de belanghebbenden, voor wie deze als teken van hun emancipatie grote emotionele waarde bezaten, of werden zij tot betaalbare proporties teruggebracht, wat vaak wilde zeggen: tot een eenvoudig dakruitertje op de voorgevel gereduceerd. Elke vierkante meter, elk venster, elke zuil die met het oog op het berekende contingent kerkgangers niet werkelijk

nodig was, diende, en werd dus, onherroepelijk geschrapt.²⁰

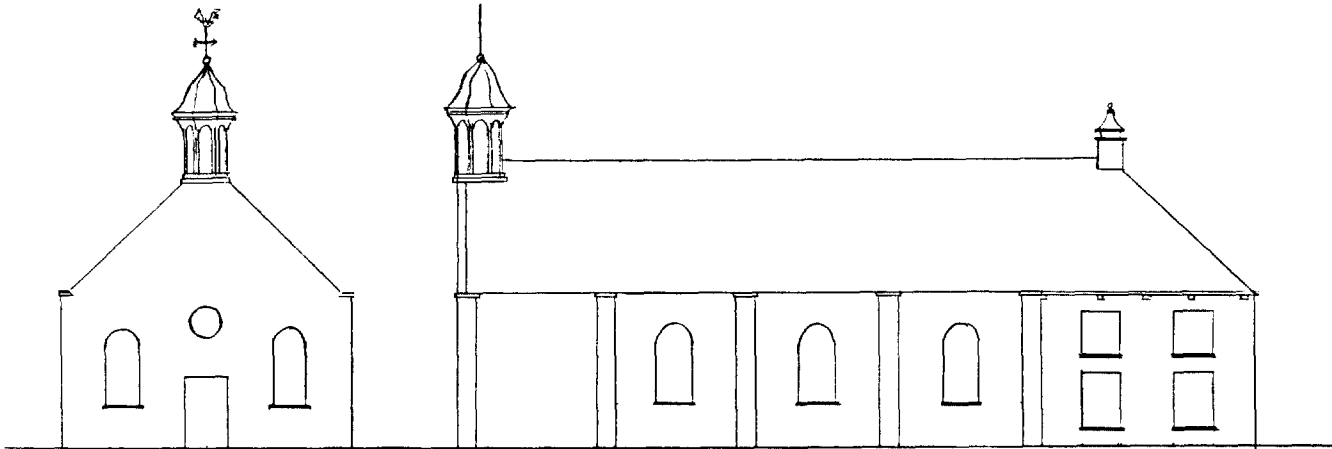
Het gevolg van de permanente bezuinigingswoede was dat er voor individuele variatie weinig ruimte meer overbleef. Elke katholieke gemeente ontving van overheidswege een minimale standaardkerk, die door gebrek aan geld bovendien vaak slecht was geproportioneerd, omdat niet alleen hoge torens, maar ook hoge schepen onnodig veel kosten.

Waterstaat had er echter vrede mee. Omdat, zo stelde Ferrand het eens, elke armlastige gemeente die zich voorneemt geheel op eigen kosten een kerk te gaan bouwen, niets in de weg gelegd diende te worden, was haar standpunt dat "ieder gebouw mits slechts stevig genoeg om ongelukken te voorkomen & mits maar zo ruim mogelijk, welkom is, al is dan het gebouw, terzake van de volstrekt noodige bezuinigingen, minder bouwkundig fraai, als het geval zoude kunnen zijn, bij aldien over ruimere fondsen konde beschikt worden".²¹ Een doelmatige kerk was in noodgevallen belangrijker dan een mooie.

Voor anderen vormde geldgebrek echter geen excuus voor lelijkheid. Aan overheidszijde gold dat vooral voor de districtscommissaris van de Veluwe, J.A.J. baron van Sloet tot Oldhuis, een functionaris met meer dan gemiddelde bouwkundige interesse - zo was hij intensief betrokken bij de voorbereiding van de prijsvraag voor de Grote Kerk van Apeldoorn²² - die in 1840 geconfronteerd werd met de bouwkundige voor-nemens van de katholieken in Velp. In afkeurende bewoordingen sprak hij toen over het ingediende bouwplan van de hand van de plaatselijke timmerman J. Bomers - een plan dat zijns inziens vanwege de wanstaltige verhoudingen tussen muur en dak "meer het voorkomen [had] eener Amersfootsche tabakshuur, dan van een tempel aan de godsdienst gewijd". Met klem drong hij er op aan er zorg voor te dragen "dat

Afb. 4. Herwen, St. Martinus, project van J.C. Verwayen 1818, uitgevoerd, tekeningen van de auteur naar bouwtekening in De Graatschap 1975, p. 32, 34

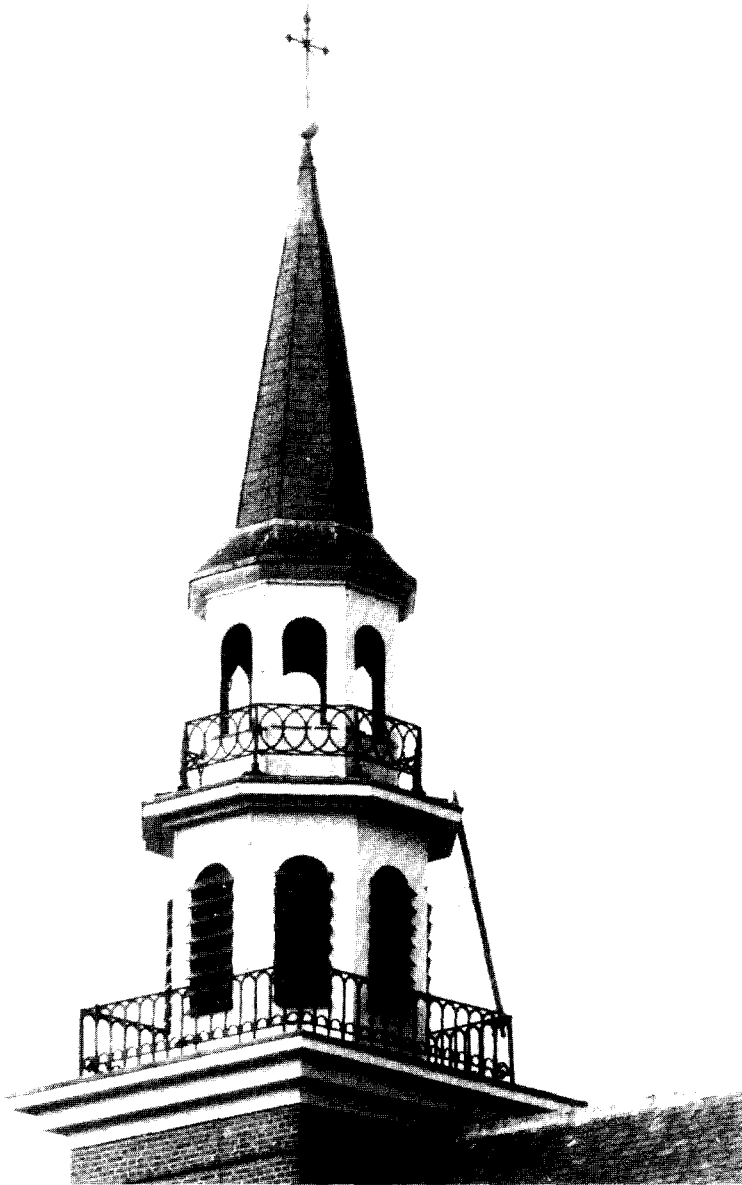
Afb. 5. Een exemplaar uit de eenvoudige categorie: eenbeukige zaalkerk met pastorie onder groot zadeldak en kleine gevelruiter.
Rietmolen, St. Cecilia, project van G.J. Dibbets 1834, uitgevoerd, tekeningen van de auteur naar bouwtekening in Top. Atlas ARA no. WID 202

Afb. 6. Een exemplaar uit de middelste categorie: eenbeukige zaalkerk met schild- of zadeldak en ingebouwde fronttoren. Ook hier is de pastorie vaak achter de kerk geplaatst.
Baak, St. Martinus, project van D. Lijzen 1834 ,gewijzigd uitgevoerd, tekeningen van de auteur naar bouwtekening in Top. Atlas ARA no. WID 197

Afb. 7. Een exemplaar uit de rijke categorie: driebeukige pseudobasiliek met groot schilddak over alle drie de schepen, driezijdig gesloten koor ter breedte van de middenbeuk, en ingebouwde fronttoren.
Silvolde, St. Philippus & Jacobus , project van H. Bauer 1836, uitgevoerd, tekeningen van de auteur naar bouwtekening in Top. Atlas ARA no. WID 203

Afb. 8. Loenen, St. Antonius Abt, gebouwd 1847-1848 naar ontwerp van E. Kroon, torenbekroning, foto van de auteur 1985

onze openbare gebouwen, op de hoogte van den tijd zijn, en niet tot spot van vreemdelingen verstrekken". Dit bovenal vanwege de bouwlocatie, want "werd deze kerk nog in een afgelegen dorp gezet, dan zou het minder hinderlijk, ofschoon altoos af te keuren zijn. Maar in het fraaiste dorp van Gelderland voegt zich een openbaar gebouw [als dit] volstrekt niet"²³.

Zo erg als in Velp was het zelden, maar ook voor Waterstaat bleek een enkel dorp wel eens te goed voor het geijkte basisbouwpakket van muren, ramen, dak en torentje. Niet alleen Velp, maar ook Apeldoorn, vanwege de nabijheid van het Loo, dus voor een kerk zoo direct onder de ogen van de koning, verdiende beter.²⁴ En hetzelfde gold voor Renkum. Opzichter Stephan Assis Fijnebuik voorzag in het laatste geval zijn pro-

ject van een heuse Dorische *peristyle* van vier zuilen, omdat "hetzelve langs den grooten weg van Arnhem naar Utrecht zal komen te staan [zodat daaraan] wat meerder aanzien behoort gebragt te worden".²⁵ En ofschoon dit zuilenfront weer direct bij de eerste bezuinigingsronde als onbetaalbaar geschrapt werd, kreeg Renkum uiteindelijk toch een naar verhouding alleszins fatsoenlijke kerk.²⁶

Het sociale kader

Dat er vaak niet meer dan een absoluut bestaansminimum inzats was echter niet alleen het gevolg van notoir geldgebrek, maar ook van de beperkte geestelijke horizon en het gebrek aan voorstellingsvermo-

gen van de betrokken kerkbesturen. Vaak kwamen deze zelf aanzetten met een nieuwbouwplan, dat in constructief en compositorisch opzicht nog nauw aansloot bij de bestaande kerkschuurtraditie, en was het Rijkswaterstaat, die hen de ogen openen moest.

Hoezeer men in katholieke kring nog traditioneel dacht, blijkt uit het feit dat bij de vijf bouwlocaties die stadsarchitect B. Beuling in 1836 voor de geprogrammeerde stichting van een statie in Doetinchem opgaf, in vier gevallen de kerk achter de pastorie verscholen op een binnenterrein zou komen te liggen, en slechts één keer direct aan de straat.²⁷ Even veelzeggend was de reactie van de Deventer bouwmeester J. van 't Zandt op de kritiek van opzichter Liese, dat zijn project een kerk zou opleveren waarvan het dak nagenoeg even hoog was als de zijmuren en derhalve de muren twee meter verhoogd, het dak dienovereenkomstig verlaagd zou moeten worden: de ontwerper had dit afgewezen met de argumentatie dat "het hoog dak als sierlijk beschouwd" werd²⁸ - kennelijk golden voor sommigen tabaksschuren werkelijk als het hoogste esthetische ideaal.

Erg mooi werden de Waterstaatskerken dan ook zelden door hun tijdgenoten gevonden. Van Sloet stond hierin niet alleen. Lof oogstte slechts een enkeling en als kerken ter navolging aanbevolen werden, was het meestal vanwege de gunstige prijs. Alleen over Fijnebuik's project voor Renkum toonden zijn collega's zich werkelijk enthousiast - maar dit kon dan ook, als gezegd, prompt vanwege de prijs niet uitgevoerd worden.

De dieperliggende oorzaak van deze gebreken is echter te zoeken in de geringe ontwerpcapaciteit van de gemiddelde bouwkundige, van ambtenaar zowel als particulier. De ingenieurs hadden zich tijdens hun opleiding aan de Artillerie- en Genieschool in Delft vooral in technische vakken, in de *bouwkunde*, bekwaamd en waren voor opgaven op het terrein van de *bouwkunst*, waartoe toch de kerkbouw behoorde, totaal niet opgeleid.²⁹ Ferrand wees de gouverneur als zijn directe opdrachtgever er kort na zijn indiensttreding herhaaldelijk op dat daardoor van al zijn personeel eigenlijk slechts een enkeling op deze taak berekend was.³⁰

De naam die in dit verband toen meermalen viel was die van de reeds genoemde opzichter Fijnebuik, die, al in een vroeg stadium lid van de *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, in de toekomst inderdaad vaak geraadpleegd zou worden. Maar hij was dan ook één van de weinigen over wie in dit opzicht iets positiefs te vermelden viel.³¹ Het bepalen namelijk, zo schreef Ferrand in één van zijn brieven, "der bijna oneindig groote hoeveelheid afmetingen, zoo voor de sterkte, als om het gebouw een goed aanzien te geven, en behoorlijke sterkte zonder plompeheid te verkrijgen, is eene geheele afzonderlijke studie".³² En

slechts enkelen, zo kan men daar nu aan toevoegen, hadden die studie vervolgens ook gedaan. De meeste ingenieurs daarentegen, onder wie de heren Kros en Dibbets, hadden daarvoor echter zoals blijkt uit hun producten kennelijk nooit gelegenheid weten te vinden. Hun scheppend vermogen was volstrekt beneden de artistieke maat en in het geval van Dibbets heeft zijn chef dat hem laten merken ook.³³

De meeste particuliere ontwerpers waren echter weinig beter: timmerlieden en aannemers wisselden elkaar af, en ook schrijfwerkers en orgelmakers bekwamen zich door het indienen van projecten in de hogere bouwkunst.³⁴ Ferrand kon over hun werkzaamheden evenmin erg enthousiast zijn en meermalen was zijn kritiek zelfs vernietigend.³⁵

Sommige van zijn ondergeschikten deden daarin dan vervolgens weinig voor hem onder.³⁶ Zoals opzichter W.J. Beijerinck - die er zelf overigens volgens Fijnebuik in Gendt ook niet erg veel van terecht zou brengen³⁷ - het eens m.b.t. een hem voorgelegd plan voor Silvalde verwoordde: De stukken zijn onvolledig. De voorgestelde constructie is ten eerste af te raden. De geplande hoge kappen "geven [...] een wanstaltig voorkomen aan een gebouw dat met een flauw hellend dak zich deftig zoude voordoen". De variatie in de vensterafmetingen betekenen een "geweldig misstand". De deur in de voorgevel is verhoudingsgewijs te laag en geeft "een zwaarmoedige indruk". En tenslotte is ook de toren niet uitgesproken fraai te noemen.³⁸

Slechts in vier gevallen is dientengevolge in de onderhavige periode een Waterstaats-

kerk naar ongewijzigd plan uitgevoerd.³⁹ En elf keer heeft een katholiek kerkbestuur het het efficiëntst geacht om zich voor het opmaken van een bouwplan maar *direct* tot een Waterstaatsopzichter te wenden in de veronderstelling dat deze wel beter op de hoogte zou zijn van de geldende criteria op het terrein van constructie en schoonheid dan de eerste de beste metselbaas. Daarbij waren het Fijnebuik en diens collega Hendrik Bauer die het meest gevraagd bleken.⁴⁰ Zij beiden kwamen er, evenals hun collega Engelbertus Kroon⁴¹, in de commentaren van hun meerderen zeer redelijk van af.

De standaardisering van de kerkbouw (I): typologisch

Ter sprake dient nu te komen hoe deze met veel moeite en pijn verkregen Waterstaatskerk er met in achtname van de door de beschikbare financiën gestelde grenzen uit kwam te zien. Daarbij blijkt dan allereerst dat van wezenlijke vernieuwing ten opzichte van de periode voor het midden van de jaren dertig toen de overheid zich nog nauwelijks met de kerkbouw bemoeide - maar de problemen, waarmee men kampte, in feite dezelfde waren - geen sprake is.

Ofschoon het wegens gebrek aan gegevens - de meeste kerken uit het eerste eeuwwart zijn reeds lang zonder enig spoor achter te laten verdwenen - (nog) moeilijk is om hiervan een eenduidig beeld te krijgen is het toch wel mogelijk enige

hoofdpijnen van de ontwikkeling sedert de Franse Tijd weer te geven. De eerste fase, die direct na de afschaffing van de discriminerende bepalingen in 1795 inzette, bracht in de praktijk nog weinig verbetering t.o.v. de Republiek toen katholiek Nederland gedwongen was geweest zijn kerkelijk heil in schuren te zoeken. De beginjaren van de Bataafse Republiek leverden weliswaar een hausse aan kerkstichtingen op - in Gelderland maar liefst drie dozijn tot de komst van Lodewijk Napoleon - maar echt *gebouwd* werd er zelden. Meestal maakte men het zich als van ouds in een bestaande boerderij gemakkelijk, en beneden de Waal kwam het nog al eens voor dat de gothische dorpskerk van de Hervormden overgenomen kon worden.⁴²

Na de eeuwwisseling veranderde er in dit opzicht vooreerst weinig, alleen nam het aantal nieuwe staties drastisch af. Slechts van twee bouwkundige initiatieven uit deze jaren is zeker dat het om volwaardige gebouwen ging. Maar deze beide kerken leverden toen wel direct de prototypes voor de komende decennia. In Elst verrees in 1802 naar ontwerp van de Nijmeegse aannemer H. van Dalen een bescheiden rechthoekige bakstenen zaalkerk van zeven door vlakke lisenen gescheiden rondboogvensters, waarbij de geplande vierkante toren overigens uiteindelijk achterwege bleef.⁴³ De St. Martinus van Doesburg (1811-'13) werd een ruime hallekerk met grote rondboogvensters in de vlakke zijwanden, waarvan de drie beuken door één gemeenschappelijk zadeldak overdekt waren. Een witgepleisterd Dorisch pilasterportaal met halfrond bovenlicht was tegen

Afb. 9. Rhenoy, O.L.V. ten Hemelopneming, project van A.C. Kros 1827, tekeningen van de auteur naar bouwtekening in Top. Atlas ARA no. STS 60

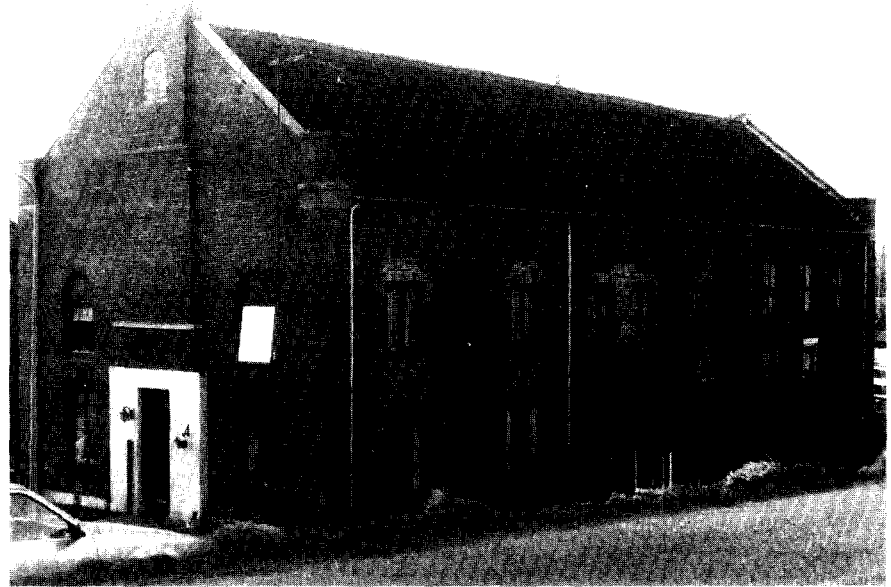
de voorgevel aangeplakt, welke laatste met een bescheiden gevelruiter bekroond werd.⁴⁶

Na de val van Napoleon volgde een reeks van nieuwe kerken in dezelfde trant, getuige bijvoorbeeld het kleine eenbeukige kerkje van Bussloo, dat in 1818 door J.W.A. Baron van Wijnbergen op zijn landgoed werd opgetrokken - tegenwoordig het enig overgebleven exemplaar uit het eerste terts van de vorige eeuw.⁴⁵ Reeds jaren voordat de Rijksdienst Waterstaat ingeschakeld zou worden had zich op deze wijze in de provincie geleidelijk een soort katholieke 'standaardkerk' ontwikkeld, waarvan vooral de reeds lang verdwenen St. Martinus in Herwen (1818-'19) een sprekend voorbeeld leverde.

De bewaard gebleven ontwerptekening van de Nijmeegse timmerman J.C. Verwajen toont ons hier een uit baksteen opgetrokken sobere drieschepige hallekerk van een half dozijn traveeën met een alle drie de beuken omvattend hoog zadeldak. Rondboogvensters geleiden de vlakke zijwanden. Aan deingangszijde verrijst een eenvoudige, naar verhouding (te) lage vierkante toren met tot achtkant ingesnoerde naaldspits, aan de achterzijde ter breedte van het middenschip een driezijdig gesloten koor.⁴⁶ De rondboogvensters konden ook door spitsboogvensters vervangen worden, het koor was ook wel eens halfrond met ter weerszijden ervan twee identieke sacristieën, en op de plaats van de toren zag men in voorkomende gevallen een dakruiter verrijzen, maar daarmee waren de mogelijkheden voor de hoofdlijnen van de compositie in de regel wel uitgeput. Voor het inwendige bestond de keuze uit zuilenrijen die dan wel door bogen, dan wel door een rechtdoorlopend hoofdgestel verbonden werden, terwijl voor de middenbeuk een gebogen en voor de zijbeuken een vlak plafond gangbaar was. De echt classicistische details bleven meestal tot een absoluut minimum beperkt, een pedimentje hier, een pilasterportaalje daar, of vaak zelfs dat niet eens - in Herwen was er beslist geen lijst te veel. Uit de gebruikelijke opzet sprak daarbij een sterke voorkeur voor symmetrie (de beide sacristieën), axialiteit (het torenportaal tegenover het hoofdaltaar) en frontaliteit (het accent op de voorgevel).

Niet ten onrechte had reeds Kalf dit type in het geval van Lichtenvoorde (1818) een 'Waterstaatskerk-avant-la-lettre' gedoopt.⁴⁷ Het leverde ook voor het tweede eeuwwart voor grotere kerken (dwz. breder dan een meter of vijftien) het gebruikelijke schema. Het is opvallend dat het daarbij telkens Waterstaatsambtenaren waren, die hiervoor opteerden; in de onderhavige periode is in Gelderland nauwelijks een drieschepige kerk door een particulier ontworpen.⁴⁸

Wel bestond er in deze periode meer ruimte voor diversiteit. Zo kon nu ook, naast de bovengenoemde kenmerken, ingeval van een volwaardige toren het zadeldak door een schilddak vervangen worden, het aantal traveeën van vier tot zeven variëren⁴⁹ en

Afb. 10. Elden, St. Lucas, in verminkte staat, gebouwd 1836-1837 naar ontwerp van G. Holland, foto van de auteur 1986

de zijwand behalve vlak ook door lisenen of steunberen geleed zijn. Na het midden van de jaren dertig genoot dan onmiskenbaar de laatste van deze drie mogelijkheden de voorkeur.⁵⁰

Hoe de 'ideale' grotere Waterstaatskerk er uitzag toont ons misschien nog het beste de St. Jacobus & Philippus in Silvolde, die in 1836-'38 naar ontwerp van opzichter Bauer werd opgetrokken, en meermalen navolging vond.⁵¹ Het betrof hier een pseudobasiliek met door Dorische zuilenrijen gescheiden schepen onder één grote doorlopende overkapping, van in totaal negenendertig bij zeventien meter, zeven traveeën met spitsboogvensters tussen versneden steunberen lang. De door vlakke plafonds afgedekte zijbeuken werden uitgevoerd met een rechte achtermuur, en het door een gebogen houten gewelf overkoepeld middenschip werd voortgezet door een even hoog, onder hetzelfde dak gebracht en tussen twee sacristieën geplaatst, driezijdig gesloten koor. Aan de voorzijde stond, half ingebouwd, de onvermijdelijke vierkante klokketoren. Omdat het hier in Silvolde een driebeukige kerk betrof, de toren niet de volle breedte van het middenschip in beslag nam, en zowel deze ten opzichte van de middenbeuk, als de middenbeuk weer ten opzichte van de zijbeuken een weinig risaleerde, heeft de ontwerper het grote schilddak aan de voorzijde aan weerskanten van de toren in tweeën gebroken. De frontmuur van zijn hoofdschip werd ieder met een eigen dakschild afgesloten, een oplossing die reeds twee decennia eerder in Lichtenvoorde en - met vervanging van de toren door een gevelruiter - zelfs al in rudimentaire vorm in Doesburg voorhanden was.⁵² Gevelruiters in combinatie met drieschepige

kerken daarentegen waren nu schaars en duidelijk als financiële noodoplossing te beschouwen, behalve misschien in het geval van Zaltbommel, dat in 1838 door Kroon van een exemplaar met sierlijk Toscaans rondtempeltje voorzien werd.

De 'echte' torens werden weliswaar soms wat rijker uitgevoerd, bijvoorbeeld door de toevoeging van (meerdere) achtkante lanternen tussen romp en spits als in Silvolde en Loenen, of door bekroning met een koepeltje zoals in Baak of Keijenborg. Toch bleven ook zij naar verhouding aan de kleine kant, naar een blik op de bewaard gebleven ontwerptekeningen van juist Silvolde en Baak direct leert.⁵³ Zoals blijkt uit hun projectbegeleidende commentaren zagen ook de verantwoordelijke ingenieurs dit meestal wel in⁵⁴, maar geld voor verbetering was er zelden.

Het merendeel van de in het tweede eeuwwart gebouwde katholieke kerken was echter niet meerschepig, maar eenschepig: kleine bakstenen zaalkerkjes, vaak rug-aan-rug met de pastorie onder één zadeldak gebracht.⁵⁵ De kerkruimte was driezijdig of recht gesloten, inwendig met een vlak of gebogen plafond afgedekt. De spits- of rondboogvensters in de zijwanden werden eerst meestal door lisenen, later door steunberen gescheiden. Een rijzig uitspringend koor ontbrak en boven de ingang verrees meestal een kleine vierkante gevelruiter met een simpel koepeltje of spitsje. Zij stonden niet in de traditie van Herwen en Doesburg, maar in die van Bussloo en Elst. Het oudste te achterhalen Gelderse exemplaar van dit standaardtype voor de kleinere 'Waterstaatskerk' vormt het in alle opzichten primitieve ontwerp van ingenieur A.C. Kros (1786-1860) voor Rhenoy⁵⁶, die,

indien ook inderdaad nadien naar zijn plan opgetrokken, tevens de oudste Waters-taatskerk van de provincie vormt.

De tekening toont een uiterst eenvoudige rechthoekige kerkzaal van vijf traveeën met spitsboogvensters tussen vlakke lisenen en een zeer hoog zadeldak. Vooral de voorzijde maakt in al haar kaalheid met de vrij fantasievolle gevelruiter en de her en der aangebrachte gevelankers een zeer archaische indruk en zou een hervormd plattelandskerkje van twee eeuwen eerder niet mistaan hebben. Niets - misschien alleen het kleine rondvenster in de voorgevel - wijst er op dat Kros ook maar enigszins 'op de hoogte van den tijd' was. Van ook maar de meest bescheiden kennis van de classicistische bouwkunst ontbreekt elk spoor en vooral de rechthoekige voordeur is uiterst plomp. Of Kros' chef, hoofdingenieur Beijerinck, er ook zo over dacht is onbekend, maar diens opvolger Ferrand zou zo'n plan vermoedelijk niet geaccepteerd hebben gezien het feit dat vijftien jaar later de Zutphense bouwmeester J. Brus van hem het dringende verzoek kreeg om de door hem voor Keijenborg ontworpen portiek zodanig te wijzigen dat deze "minder van een gewone huisdeur" en meer van een kerkportaal weg zou hebben.⁵⁷

Een iets 'kerkelijker' vormgeving van vensters of deuren kostte immers weinig extra geld en was wel het minste dat geprobeerd kon worden om te snelle associaties tussen bedehuizen en tabaksschuren te vermijden. Gangbaar was derhalve een rondboogportaal met halfrond bovenlicht. In de wat duurdere (driebeukige) gevallen werd in navolging van Doesburg een enkele maal als - vaak enig - classicistisch element een eenvoudig gepleisterd pilasterportaal geïntroduceerd. In Zaltbommel werd daarbij door Kroon voor de Ionische orde gekozen, in Silvolde door Bauer voor de Toscaanse.

Echter niet Kros' creatie voor Rhenoy, maar het kerkje dat de Arnhemse architect G. Holland in 1836-'37 in Elden optrok schijnt bij Waterstaat als een standaardvoorbeeld voor kerken van de eenvoudigste soort beschouwd te zijn geweest. De prijs was met een aanbestedingsbedrag van f 8450 zeer voordelig te noemen, de omvang dientengevolge bescheiden en het uiterlijk sober. Met de pastorie ruggelings onder één doorlopend zadeldak gebracht mat de kerkruimte slechts zeventien bij negenen-eenhalve meter, terwijl de toren niet veel meer was dan een gevelruiter op stenen voet. De enige decoratie bestond uit de strakke lisenen, die de venstervelden van elkaar scheidde. Ofschoon indertijd door Kros desondanks nog - gezien "de klasse waaruit dezelve meerendeels bestaat" - als te chique voor de gelukkige gemeente beschouwd⁵⁸, mocht het kerkje volgens zegen van ingenieur M.H. Conrad naderhand in bouwkundige kring de nodige waardering verwerven.⁵⁹ Het werd vanwege zijn financiële projecten meermalen aan andere staties ter navolging aanbevolen⁶⁰, en zou later ondermeer ten voorbeeld strekken bij de

plannenmakerij voor Velp - waaronder het door Van Sloet gewraakte ontwerp.

Wat Elden was voor het simpelste kerktipe, was Lent voor de iets luxueuzere klasse, voor de eenschepige kerken mét toren. Ook deze kerk, zonder een aansluitende pastorie in 1837-'38 naar ontwerp van ingenieur H.F. Fijnje van Salverda (1796-1889) opgetrokken, was met een bouwsom van f 8100 niet duur, ofschoon dit voornamelijk te danken schijnt te zijn geweest aan een ongebruikelijk hevige concurrentie op de bestedingsdag tussen de gegadigden.⁶¹ Het bouwwerk zelf is reeds lang verdwenen, maar valt aan de hand van het bestek⁶² wel in hoofdlijnen te construeren: een iets ruimer aangelegde kerkzaal dan in Elden, vier traveeën lang. De vensters werden aan de buitenzijde nu niet door lisenen maar door steunberen gescheiden, terwijl op de hoeken en aan de binnenzijde tussen de ramen pilasters aangebracht waren. De toren bestond uit een hoge stenen romp, een vierkante stenen verdieping met hoekpilasters, en een afsluitende spits, alles bijeen 24 meter hoog. Ook deze kerk bezat in de ogen van de dienst een voorbeeldfunctie.⁶³ Nog in 1852 zou in het Lingedorp Rump een late adept ervan verrijzen.

Het reeds genoemde eerste vergrotingsontwerp voor Baak, in 1834 vervaardigd door de Zutphense architect D. Lijsen, vormt een ander fraai - tevens het oudst bekende - exemplaar uit deze middelste categorie kerken: een soort tussenformaat. Van het kleinste kerktipe is de eenschepigheid, soms ook de rug-aan-rug onder een doorlopend dak gebrachte pastorie overgenomen, van het grootste de ingebouwde, lage vierkante fronttoren, vaak - in navolging van Lichtenvoorde - in combinatie met een aflo-

pend dakschild waardoor deze meer uit de gevel naar voren treedt en ondanks zijn geringe omvang een zelfstandiger bouwlichaam wordt. Ook hierbij overheerst voor het overige de eenvoud en ontbreekt als gebruikelijk elk werkelijk neoclassicistisch detail.

'Klassieker' van vormgeving waren slechts de drie bewaard gebleven nieuwbouwprojecten van de meergenoemde, meer geschoolde Fijnebuik: voor Etten (1835), voor Renkum (1836) en voor Westervoort (1838).⁶⁴ Ofschoon hier eveneens slechts van rechthoekige zaalkerken sprake was, heeft de opzichter niet geschroomd heuse pilasters tegen binnen-en buitenwand aan te brengen, alsmede van rondvensters voor de voorgevel en van hoekpilasters voor de torenklokkeverdieping gebruik te maken. En wat Renkum betrof zou bij uitvoering niet alleen de reeds genoemde Dorische peristyle met door halfrond fronton geleed venster maar ook het bij deze orde behorende, geheel rondlopende fries van triglyphen en metopen, de Dorische pilasters van de zijmuren, en de combinatie van rondvensters boven rondboogvensters⁶⁵ voor Gelderland een unicum geworden zijn.

De standaardisering van de kerkbouw (II): stilistisch

De classicistische opvattingen van Fijnebuik kwamen ook op een ander vlak tot uitdrukking: in de compositie en in de stijl. Om met de stijl te beginnen: veel kerken uit het tweede kwart van de negentiende eeuw vertoonden op stilistisch gebied een vrij hybride karakter. Van oorsprong 'gotische' en 'klassieke' vormen werden door ingenieur en timmerman vrijelijk binnen één kerk

Afb. 11. Rump, O.L.V. Geboorte, gebouwd 1851-1852 naar ontwerp van Vogelpoel, foto van de auteur 1986

Alb. 12. Zaltbommel, St. Martinus, voorgevel, verbouwd 1838 naar ontwerp van E. Kroon, foto van de auteur 1986

gecombineerd, zoals Kroons façade voor Zaltbommel bewijst: een pilasterportaal beneden en een fronton bovenaan sloten het gebruik van drie grote spitsboogvensters daartussenin niet uit. Vaak werden steunberen aan de buitenzijde met pilasters aan de binnenzijde van dezelfde wand verenigd, en niet minder vaak bezat een kerk zowel spits- als rondgesloten lichtopeningen.⁶⁶

Een al te vrijmoedig omspringen met vormen van zo diverse herkomst stuitte bij Waterstaat echter soms wel op bezwaren, zoals de Elster aannemer Hermanus Hoorneman, die een voorliefde voor dergelijk stijjpluralisme aan de dag legde, tot twee maal toe ervaren moest.

Over diens project voor Putten berichtte ingenieur Conrad, mogelijk ook hier door Fijnebuik, die hem wel vaker terzijde stond,

gesouffleerd, dat "de bouwtrant tweesoortig is voorgesteld, namelijk de eindgevel in Gothische, en het overige in moderne stijl, hetgeen zal misstaan, en mij dus geheel onvoegzaam voorkomt. De ontwerper had zich tot één bouwtrant moeten bepalen; aan de Gothische zoude ik de voorkeur geven, maar die is meer kostbaar zoo dat men daarom de moderne stijl zal moeten volgen".⁶⁷ Niet op de *stijlkeuze* dus heeft de ingenieur kritiek, maar op de *stijlzuiverheid* - een bescheiden bewijs eenstemmer, dat er in deze dagen weliswaar van een Waterstaatskerktype, maar niet van een karakteristieke en als zodanig van overheidswege 'voorgescreven' Waterstaatsstijl gesproken kan worden. Stijl was in deze dagen geen principiëel, maar een financieel probleem.⁶⁸ In welke mate het onderhavige project overigens werkelijk neogothisch was

en in hoeverre Hoornemans 'gothiek' zich slechts tot de vensters bepaalde, is helaas niet uit de stukken op te maken, maar in ieder geval heeft de ontwerper zijn plan gecorrigeerd en geïnformeerd - en inderdaad in klassieke zin.⁶⁹

Een jaar later probeerde Hoorneman het opnieuw, ditmaal voor de St. Bonifatius in Velp. Fijnebuik, van alle betrokkenen wel het meest zuiver in de leer, schreef, door Conrad om advies gevraagd, dat "den gothischen stijl, waarin deze kerk is ontworpen, inwendig is gevolgd doch dat dezelve zich uitwendig bepaald tot de achtergevel en toren, en dat de zijmuren en het vooreinde der kerk benevens de sacristijen modern worden voorgesteld".⁷⁰ Andermaal blijken opzichter en ingenieur (en hoofdingenieur) in opvallende eensgezindheid op dit eclecticisme kritiek te hebben en andermaal acht men het wenselijk de gehele kerk in gothische trant uit te voeren. Het ontwerp is daarop vermoedelijk wel conform de wensen van Waterstaat gewijzigd, maar omdat Hoorneman in een latere fase geïrriteerd door de vele kritiek van de dienst uit zichzelf een volstrekt nieuw project heeft opge maakt, is het zeer onzeker of de uiteindelijk uitgevoerde en reeds lang verdwenen kerk nog - afgezien van de in deze jaren al welhaast obligate spitsboogvensters - gothiserende karaktertrekken vertoonde. Mocht dat *toch* het geval geweest zijn, dan is de Velpse St. Bonifatius (1846-'47) vermoedelijk de eerste neogothische kerk van Gelderland geworden. Verdere voorbeelden zouden nog tot het Herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 op zich laten wachten. Bij zijn derde kerk in deze provincie, die van Wageningen (1852-'53), slaagde Hoorneman er in ieder geval wel in om zijn combinatie van gestucte kruisgewelven, Ionische zuilenarcaden en klassieke cupola goedgekeurd te krijgen - ofschoon Conrad het in de tussentijd zelfs tot *hoofd* ingenieur gebracht had.

Een exemplarisch geval ter illustratie van de benadering van de meer 'geschoolde' Waterstaatsambtenaar van de architectuur in compositorisch opzicht vormt de met Wageningen vrijwel contemporaine kerk van St. Antonius Abt in Wijchen, die na een ontwerpfase van tien jaar⁷¹ in 1853-'54 naar het plan van orgelmaker, tevens wethouder Gerardus Gradussen (1798-1850) uit Winsen bij de middeleeuwse kerktoren verrees.⁷²

Evenals de ontwerppogingen betrof het hier een kerk met een sterk eclectisch karakter: een classicistisch interieur - Ionische colonades en Ionische wandpilasters - stond tegenover een exterieur dat gothiserende (steunberen, spitsboogvensters, spitsboognis in de middenrisaliet van de voorgevel) en classicistische (fronton en hoekpilasters van de voorgevel) elementen in een opzet ontleend aan het grootste Waterstaatskerktype (driebeukige hal onder doorlopend dak, driezijdig gesloten koor van gelijke hoogte, ingebouwde vierkante toren met tot

achthoek ingesnoerde naaldspits) onderbracht.

De huidige voorgevel was daarbij het product van een aantal stapsgewijze ingrepen in de eerste projecten, en de op instigatie van Waterstaat - hier in de persoon van het trio Ferrand, Fijnje en Fijnebuik - aangebrachte wijzigingen zijn veelzeggend. Wat daarbij opvalt, is hoezeer de dienst vooral aan symmetrie, axialiteit en frontaliteit hechtte. Zo was er oorspronkelijk slechts één zijingang geprogrammeerd, maar heeft ook Gradussen zelf al snel, voor inschakeling van de dienst, in de instemmende woorden van Fijnje, "ingezien dat de ingang aan één der zijden van de kerk onregelmatig zijn zoude, en dat twee ingangen doelmatiger zijn zouden en ook aan de kerk een beter aanzien in het voorfront zouden geven. Zoo ook dat het middenschip hooger behoorde te zijn dan de beide zijpanden" - en in die geest de plannen reeds voor indiening gewijzigd.⁷³ Ook de hoofdgenieur juichte dit toe, want "het strookt ook meer met het karakter van de R.K.Eeredienst, dat de hoofdingang tegenover het Altaar is; althans alle grote kathedraalen zijn zoo".⁷⁴

Later meent Fijnebuik, buiten Fijnje om door Ferrand naar zijn mening gevraagd, dat het bovendien beter is om ook "bij de zijingangen nevens de toren, nog eene hoofdingang te brengen tegenover het altaar, dus door de toren, welke hoofdingang behoort te spreken boven de twee overige ingangen nevens de toren; dat de kerk nog terug moet getrokken worden, zoodanig dat de toren sterker in de gevel spreekt; dat aan de gevel, met inbegrip van de toren, een kroonlijst behoort aangebracht te worden, wat de voorgevel iets aanzienlijker maken zal".⁷⁵ Ondanks de geldelijke bezwaren, die zijn chef met de voorgestelde multiplicatie van de portalen verbonden zag, heeft, zoals de bestaande kerk toont, het kerkbestuur ook deze suggestie alsnog opgevolgd.⁷⁶ Overigens was de opzichter van het ontwerp op zich weinig onder de indruk.

Dit kwam bij Fijnebuik wel vaker voor. Zelden kon hij het nalaten correcties aan te brengen. En als we deze correcties dan vervolgens langs lopen valt op, dat in veel ervan een zekere systematiek zit. In Velp gebood hij de sacristieën niet zijwaarts uit te laten springen⁷⁷, in Hulhuizen stelde hij voor ze dezelfde hoogte te geven als de zijmuren van de kerk zelf.⁷⁸ Zijn eigen project voor Netterden wijzigde hij al spoedig in die zin, dat het koor licht verhoogd werd, zodat het mogelijk werd om het grote zadeldak van het schip tot over de driezijdige koorluiting door te trekken, waardoor de altaar ruimte minder een willekeurig aangeplakte toevoeging en meer één geheel met de rest van de kerk lijkt te vormen.⁷⁹

Iets soortgelijks had Fijnebuik voordien ook al bij een particulier verbouwingsplan voor Lobith gedaan.⁸⁰ De rondboogvensters, die in de bestaande laat-achttiende eeuwse zaalkerk vrij over het muurvlak zweefden en

nu - zeer karakteristiek - door spitsboogvensters vervangen zouden worden, werden door hem op een rondlopende waterlijst geplaatst. En de wel erg slank uitgevallen toren, die, door de keuze voor een schilddak nog eens extra, weinig samenhang met de rest van het gebouw vertoonde, werd met behulp van kroonlijsten aan het kerklichaam gebonden - exact dezelfde ingreep als Fijnebuik later ook met succes in het geval van Wijchen voorgesteld heeft.⁸¹ In Lobith heeft men aan dit bezwaar echter niet met behulp van lijsten, maar door het aanbrengen van een zadeldak, dat de toren meer dan een schilddak omklemt, tegemoet trachten te komen.

Mijns inziens zijn vrijwel al deze ingrepen van Fijnebuik - en zij laten zich ook voor andere werknemers van Waterstaat vinden

- onder één noemer samen te vatten: als uitdrukking van het streven naar een grotere compositorische *eenheid*. Koor, middenschip en zijbeuken dienen zoveel mogelijk onder één alles overkoepelend dak gebracht te worden. Ramen horen op dezelfde hoogte te eindigen en identiek van vorm en omvang te zijn. Door uniforme geleding m.b.v. op gelijke afstand van elkaar aangebrachte pilasters en lijsten moeten afzonderlijke bouwlichamen met elkaar verbonden worden. De symmetrie dient gewaarborgd te zijn door ingangen axiaal aan te brengen. Tenslotte voor het interieur het vrij algemene gevoelen dat het "voor den bouwtrant wenschelijk [is] dat men in verband der hoofdcolommen tegen de zijmuren pilasters aanbrengt", zoals de hoofdgenieur het eens voor Hengelo for-

Afb. 13. Wijchen, St. Antonius Abt, gebouwd 1853-1854 naar ontwerp van G. Gradussen, voorgevel, foto van de auteur 1986

muleerde.⁸⁰ En al deze elementen treden niet alleen als punten van kritiek in de correspondentie naar voren, zij spreken ook uit de reeds besproken ontwerpen van de dienst zelf.

Conclusie

Met bovenstaande korte analyse van de vormgeving en stijl zijn de belangrijkste vragen, die het fenomeen Waterstaatskerk oproept, de revue gepasseerd. Als we dan het resultaat voor Gelderland nogmaals bezien moet één aspect opvallen: de meeste Waterstaatskerken zijn weliswaar niet neoclassicistisch te noemen, maar bezitten toch onmiskenbaar een 'klassiek' karakter. Dit is te danken aan hun overzichtelijke en logisch doordachte opzet. Hun opbouw bestaat meestal uit slechts enkele eenvoudige prismatische vormen, die zoveel mogelijk naakt en vrijwel zonder overgang tegen elkaar gezet worden, waardoor zowel omtrek als silhouet zeer simpele contouren bezitten.

Het is in dit soort compositorische principes dat de klassiek-eenvormige, anti-romantisch-schilderachtige inslag van de meeste Waterstaatsambtenaren nog het meest tot uitdrukking komt, niet in het overvloedig hanteren van specifiek classicistische elementen. Het zijn de daaruit voortvloeiende verbeteringen die ook op de kerken van anderen soms zo duidelijk het stempel van Waterstaatskerk drukken. Ingerepen, die bij de zwakke broeders, de plaatselijke aannemers en timmerlieden, vanzelfsprekend aanzienlijk verder gingen dan in het geval van gediplomeerde stadsarchitecten. Maar het is vooral de zakelijkheid, de door de geldkrapte afgedwongen soberheid geweest die de Gelderse Waterstaatskerken tot zo'n gesloten groep maakt. Kerkbesturen met meer liquide middelen, en dus de mogelijkheid om van de gebaande paden af te wijken en zich de overdaad van een zuilenfront te veroorloven, hadden de Arnhemse ingenieurs immers niet nodig.

Een lage, kale schuur - dat is daarmee eerder een juiste omschrijving geworden voor de gemiddelde Gelderse Waterstaatskerk dan de zo lang gangbare typering portico plus cupola plus witgepleisterd interieur. Zuilen en koepeltorentje ontbraken als veel te luxueus; het ging om zeer sobere gebouwen die hooguit, dankzij krachtig aandringen van de belanghebbenden, met een toren of gevelruiter verrijkt waren, als symbool van de enige decennia eerder nieuw verworven godsdienstvrijheid.

De typische Waterstaatskerk is daardoor een uiterst eenvoudige drieschepige hal met een dubbele rij zuilen geworden, of een eenschepige zaal die samen met de pastorie onder één dak is gebracht, waarvan de wanden door eenvoudige rond- of spitsboogvensters doorbroken, en verder hooguit door lisenen of steunberen geleed zijn. Aan de voorzijde verrijst een vierkante toren van meerdere kubusvormige verdie-

Afb. 14. Lobith, O.L.V. Onbevlekt Ontvangen, voorgevel, oorspronkelijk project van het kerkbestuur, 1840 (links); met correcties van S.A. Fijnebuik 1840 (rechts), niet uitgevoerd, tekeningen van de auteur naar bouwtekening in RW Gld 212:81

pingen, soms met een naaldspits, soms met een wat rijker uitgewerkte bekroning in de vorm van meerdere houten achtkante lantaarns. Als men dit als Waterstaatsstijl wil betitelen, is het mij wel.

Veel kennis van de classicistische architectuurtheorie hadden de ontwerpers, of ze nu timmerman of ingenieur waren, er in ieder geval niet voor nodig. Het was bovendien een type dat al eerder bestond en waaraan door Rijkswaterstaat weinig nieuws meer is toegevoegd. En, een enkele uitzondering zoals Fijnebuiks project voor Renkum daargelaten, zijn ten gevolge van de armlastigheid van de belanghebbenden de meeste projecten van vrijwel elk neoclassicisme gespeend. Zo heeft de dienst bij de ontwikkeling van deze stijl in Gelderland geen rol van betekenis kunnen spelen.

Niet zozeer Tollus' statige kerkje in Rijsenburg als wel de saai dorpskerk van Lichtenvoorde leverde dus op deze gronden het prototype voor haar kerken. Rosenbergs formule - Waterstaatskerk is portico plus cupola plus pleisterwerk - gaat voor Gelderland niet op.

De vraag is echter vervolgens, om de zaak

aan het eind van dit artikel weer naar landelijk niveau te tillen, of dit alleen voor deze provincie geldt. En ofschoon nader onderzoek dit nog moet bevestigen, zijn er weinig redenen om aan te nemen dat alle factoren, die ervoor zorgden, dat in Gelderland kerken van Waterstaat geen 'Waterstaatskerken' werden, niet eveneens in de overige provincies opgeld hebben gedaan. En één ding valt nu reeds met redelijke zekerheid te stellen: ook in de rest van Nederland speelde de dienst bij de ontwikkeling van de neoclassicistische kerkbouw een zeer bescheiden rol. Slechts de Noordhollandse opzichter Dansdorp maakte als één van de weinige Waterstaatsambtenaren voor zijn kerkfaçades wel intensief van zuilen, halfzuilen of pilasters gebruik.⁸³ Anderen nauwelijks. Portico's kwamen er elders niet aan te pas en ook klassieke cupola's waren zeldzaam. De meeste Nederlandse kerken met uitgesproken neoclassicistische façades zijn daardoor niet door 's rijks ingenieurs en opzichters ontworpen, en vermoedelijk evenmin door hen werkelijk ingrijpend gewijzigd.

Dat leert trouwens al een korte blik in Rosenbergs eigen catalogus. Want bijna al

die zuilenfronten, over het hele land verspreid, zijn niet van ambtenaren afkomstig, maar van architecten. Dat konden stadsbouwmeesters zijn als Adams (Delft), Tollus (Rijnsburg), of Romein (St.Jacobiparochie); dat kon een particulier bouwmeester zijn als Huijzers (Steenbergen) en Zocher (Utrecht), of een hofarchitect als de vermaarde Suys (Amsterdam); dat kon een duizendpoot zijn als Springer (Apeldoorn) of desnoods ook nog een onderwijzer aan een stedelijke tekenacademie als Roodenburg (Schipluiden); de mogelijkheden waren legio - maar *Waterstaat* was zelden wat er staat!

Noten

Het artikel is gebaseerd op de doctoraalscriptie van de auteur, Wat er staat is zelden Waterstaat [Overheid en kerkebouw in Gelderland 1795-1853], UvA-KHI no.1300, Amsterdam 1986. Het vormt als zodanig een uitbreiding van twee eerder verschenen korte artikelen van zijn hand, namelijk "Waterstaatskerk en Waterstaatsstijl", Heemschut, LXIII(1986), p.13-14, en "Van Helvoort en de begrippen Waterstaatskerk en Waterstaatsstijl", in: De Sluitsteen [Bulletin van het Cuypersgenootschap], III (1987) no.2, p.26-30, en sluit aan op een drietal verhandelingen over dit thema in de Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre uit de jaren 1988-1990. Kwam in dit drieliuk vooral de beleidspolitieke kant van de problematiek aan de orde, in het navolgende stuk ligt de nadruk meer op de stilistische en architectuurhistorische aspecten, waarbij overigens een samenvatting van de conclusies van de eerdere artikelen voor een goed begrip onmisbaar is. Het beoogt ter correctie van huidige opvattingen door middel van een regionaal onderzoek na te gaan, hoever zich de invloed van de dienst Rijkswaterstaat op de vormgeving van de kerkebouw heeft uitgestrekt. De onderstaande studie gaat vrijwel uitsluitend terug op geschreven bronnen. Daarbij is vooral gebruik gemaakt van het archief van Rijkswaterstaat (in het vervolg af te korten als: RW), met vnl. correspondentie tussen de directeur-generaal voor de R.K.Eredienst (DG), gouverneur (G), hoofdingenieur (HI), ingenieurs (Ir) en opzichters (Opz) in het Rijksarchief van Gelderland, en van het archief van de Aartspreesters (AP) in het Rijksarchief van Utrecht. De catalogus van Rooms-Katholieke kerken bij de scriptie van de auteur (deel II, p.380-411.) bevat een uitvoerige verantwoording van de gegevens over de behandelde kerken.

- 1 KALF, J., *De Katholieke kerken in Nederland* [dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld], Amsterdam 1906-'14. In zijn voetspoor later: BROM, G., *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1953, p.46-97.
- 2 Zo: AGT, J.J.F.van, "Het Tijdperk der Waterstaatskerken", *Honderd jaar kerkelijke kunst in Nederland 1853-1953*, z.p. 1953, p.17-20; HASLINGHUIS, E.J., "De Waterstaatskerken", *Katholiek Bouwblad*, XX (1953), p.273-280; REITH, B., *Honderd jaar kerkebouw in Nederland*, Haarlem 1953, p.14-25.
- 3 Van AGT, o.c.[2], p.18.
- 4 ROSENBERG, H.P.R., *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, Den Haag 1972, p.17.

- 5 LEEUWEN, W. van, "Tot sieraad der omgeving", *Naar gothieken kunstzin* [Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw], tent.cat. Den Bosch 1979, p.32.
- 6 HELVOORT, H.M.A.van, *Bijdrage tot een studie van de katholieke Waterstaatskerken in het bisdom van 's-Hertogenbosch*, getypte studie, Nuland/Den Bosch 1985, p.78. Cursivering van mij, TD.
- 7 Vgl. bij Van HELVOORT, o.c.[6], de tabellen A (lijst van alle kerken gebouwd tussen 1808 en 1868) en B (lijst van echte Waterstaatskerken uit de periode 1824-1868) op p.82 resp. p.95.
- 8 Zie Van HELVOORT, o.c.[6], p.79-80.
- 9 Van HELVOORT, o.c.[6], p.29 e.v., m.n. p.39.
- 10 Zie daarvoor specifiek m.b.t. Gelderland: DUNK, T.H.von der, "De katholieke kerken in Gelderland in en uit de Bataafse en Franse tijd", *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LXXIX (1988), p.104-136, met oudere relevante literatuur.
- 11 Vgl. m.n. Van HELVOORT, o.c.[6], p.14 i.c.m. p.95 e.v., waar in een 'Lijst van echte Waterstaatskerken' eenvoudig alle kerkebouwprojecten zijn opgenomen waarvoor per KB toestemming was verleend.
- 12 Voor het institutionele kader en de taak van Rijkswaterstaat bij de katholieke kerkebouw in Gelderland zij speciaal verwezen naar DUNK, T.H.von der, "Rijkswaterstaat en de Rooms-Katholieke kerkebouw in Gelderland", *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LXXX (1989), p.91-116. Het navolgende vormt daarvan een zeer kort uittreksel.
- 13 Zoals zowel Van LEEUWEN, o.c.[5], p.32, als Van HELVOORT, o.c. [6], p.13 menen.
- 14 Er staat (vgl. Van HELVOORT, o.c.[6], p.13): "Onze Ministers van Justitie, en van Binnenlandse Zaken, Onderwijs en Waterstaat, mitsgaders...". Van Helvoort interpreteert dit ten onrechte kennelijk als: 1.De minister van Justitie; 2.Idem van Binnenlandse Zaken; 3.Idem van Onderwijs; 4.Idem van Waterstaat. Bedoeld is echter: 1.De minister van Justitie; 2.Idem van Binnenlandse Zaken, Onderwijs en Waterstaat.
- 15 Voor een kort overzicht over de hervormde kerkebouw zie recentelijk: DUNK, T.H.von der, "De hervormde kerkebouw in Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw", *Publikatie Stichting Oude Gelderse Kerken*, no.31 (1990), p.1-24.
- 16 Voor die van de hoofdingenieur na 1834 (periode-Ferrand), en het arrondissement Zutphen aannemelijk, voor het arrondissement Arnhem na 1834 (periode-Conrad) zelfs middels repertorium controleerbaar. Daarentegen ontbreken van het arrondissementsarchief van Nijmegen zeer grote delen, terwijl van de hoofdingenieur en de Arnhemse arrondissementsingenieur voor 1834 vrijwel niets bewaard gebleven is.
- 17 Met name zijn daarvoor de twee lijsten van door de dienst in behandeling genomen kerken van belang, die de nieuwe hoofdingenieur Ferrand kort na elkaar, als bijl. bij brief HI aan G, 12-8-1834, RW 36:355, en bijl. bij brief HI aan G, 23-1-1835, RW 38:48, aan de gouverneur opzond, om duidelijk te maken hoezeer zijn ondergeschikten onder overbelasting gebukt gingen. Namen als Herveld, Kranenburg, Balgooy en Overasselt ontbreken, en het is gezien het doel van de lijst niet aannemelijk dat hij deze kerken niet vermeld zou hebben als de dienst wel bij de bouw betrokken was geraakt.
- 18 Over de financieringsproblematiek zie mijn artikel "De financiering van de Rooms-Katholieke kerkebouw in Gelderland", *Bijdragen en*

- mededelingen Gelre*, LXXXI (1990), p.107-129.
- 19 Brief DC aan KM van statie Groesbeek, 17-5-1821, als geciteerd bij LUIJBEN, C.A., "Uit de Groesbeekse kerkgeschiedenis", 50 jaar Sint Antonius Bredeweg, z.p. 1983, p.16.
 - 20 Voor enige dramatische gevallen: DUNK, T.H.von der, "Rijkswaterstaat en de katholieke kerkebouw in Gelderland", *Publikatie Stichting Oude Gelderse Kerken no.27* (1988), p.175-201.
 - 21 Brief HI aan P Kleintünthe (Epe), 9-2-1846, RW 64:189.
 - 22 Daarover zie: DUNK, T.H.von der, "Een koninklijk geschenk als monument van koninklijke schraapzucht" [De bouwperikelen rond de vorige Grote Kerk van Apeldoorn], *De Sluitsteen* [Bulletin van het Cuypersgenootschap], II (1986) no.2, p.67-88.
 - 23 Brief DC aan G, 14-11-1840, bijl. bij RW 209:482.
 - 24 Voor Apeldoorn zie brief AP Terwindt aan G, 26-9-1843, AP 1660, en brief Opz Fijnebuik aan Ir Conrad, 16-8-1846, bijl. bij RW 221:863.
 - 25 Brief AP Terwindt aan G, 13-12-1836, AP 1655. Bouwtekening als bijlage bij RW 41:650.
 - 26 Over Renkum zie: Von der DUNK, o.c.[20], p.198-200.
 - 27 Zie de situatieschetsjes voor vijf mogelijke bouwlocaties op twee bladen, bijl. bij brief Beuling aan AP Terwindt, 5-2-1836, AP 1921.
 - 28 Zie: "Lijst van Aanmerkingen en Tegenaanmerkingen op het plan van de R.K.Kerk", 26-1-1846, bijl. bij RW 277:84.
 - 29 Vergelijk ook de korte paragraaf bij LINTSEN, H., *Ingenieurs in Nederland in de Negentiende Eeuw* [Een Streven naar Erkenning en Macht], Den Haag 1980, p.73-78. Een grondig onderzoek over dit onderwerp ontbreekt echter nog.
 - 30 Zie brieven HI aan G, 12-7-1834, RW 36:354 en 36:355; HI aan G, 23-1-1835, RW 38:48; HI aan G, 11-6-1839, RW 46:406.
 - 31 Tot die categorie behoorde ook zeker ingenieur P.van Loon, die echter alleen bij protestantse projecten betrokken werd, zoals de zeer belangrijke opdracht om bij de opstelling van een prijsvraagprogramma voor de Grote Kerk van Apeldoorn mee te helpen; zie Von der DUNK, o.c.[22], p.67-88. Over hem zie ook Von der DUNK, o.c.[12], p.105.
 - 32 Brief HI aan G, 23-1-1835, RW 38:48.
 - 33 Voor de vele aanvaringen van Dibbets met Ferrand zij verwezen naar: DUNK, T.H.von der, "Dibbets en Dansdorp" [Twee Waterstaatsambtenaren als kerkebouwers in het tweede kwart van de negentiende eeuw], *De Sluitsteen* [Bulletin van het Cuypersgenootschap], IV (1988) no.3, p.94-97.
 - 34 Vermoedelijk is slechts twee maal een bouwmeester met een zekere faam in de arm genomen, nl. de Nijmeegse stadsarchitect Pieter van der Kemp (1809-'81), die onder Waterstaats-toezicht de Regulierenkerk in de Waalstad vergrootte (1842-'43), en de nieuwe kerk in het nabijgelegen Hatert bouwde (1845-'47).
 - 35 Het meest ingenomen was hij nog wel met de Arnhemse timmerman P.Verwajien, die in het begin van de jaren dertig door hem of één van zijn ingenieurs meermalen aan kerkebesturen ten gebruike aanbevolen wordt; zo in het geval van Afferden, Giesbeek, Didam en Leeuwen. Zie Von der DUNK, o.c.[1.no.3], l.p.136-137.
 - 36 Zo wisten van alle projecten die de Nijmeegse districtsingenieur H.F.Fijnje van Salverda onder ogen kreeg alleen die voor Weurt en de Regulierenkerk in Nijmegen zijn instemming te verwerven.
 - 37 Zie brief Opz aan Ir Conrad, 18-3-1840, bijl. bij

- RW 209:373. De aangeschrevene zou zich bij die kritiek aansluiten (zie brief Ir aan HI, 7-9-1840, RW 49:603), en dit later ook t.a.v. een nieuwe variant van Beijerinc herhalen (zie brief Ir aan HI, 19-3-1842, RW 53:329).
- 38 Brief Opz aan HI Ferrand, 24-11-1835, RW 39:771.
- 39 Te weten Beltrum (1846-'48), Doornenburg (1838), Malden (1836) en Weurt (1837).
- 40 Naar ontwerp van Bauer verzezen de katholieke kerken van Silvolde (1836-'38), Groenlo (1837-'40), Hengelo (1842-'43) en Apeldoorn (1846-'47). Voorts leidde hij van 1839 tot 1841 de bouw van de hervormde Grote Kerk in laatstgenoemde plaats.
De Waterstaatsambtenaar die in totaal het meeste kerken op zijn naam had staan, was overigens ingenieur H.F.Fijnje van Salverda, wiens oeuvre minimaal acht projecten omvatte - Afferden (1832), Malden (1834), Leeuwen (1834), Lent (1835), Heumen (1837), Rossum (1838), Elst (1840) en Terborg (1841) - waarvan alleen dat voor Heumen uiteindelijk toch niet gerealiseerd werd.
- 41 Van zijn hand zijn de katholieke kerken in Zaltbommel (1838), Heumen (1840-'41) en Loenen (1847-'48).
- 42 Voor de kerkbouw in deze jaren zie Von der DUNK, o.c.[10], p.129-132.
- 43 Afgebeeld bij TAMINIAU, J.L.L., *Geschiedenis van Elst* [in de Over-Betuwe en zijn R.K.Parochie vanaf het jaar O.H. 690 tot op onze dagen], Utrecht/Nijmegen 1946.
- 44 Zie Von der DUNK, o.c.[10], p.132, met afb. op p.131. Een voorontwerp was vanwege het gebruik van een driezijdige sluiting, spitsboogvensters, klokvormige torenhelm en ellipsvormige oculus aanzienlijk traditioneler.
- 45 Vgl. Von der DUNK, o.c.[12], p.97, met afb. op p.96.
- 46 Bouwtekening bij Von der DUNK, o.c.[15], p.96.
- 47 KALF, o.c.[2], p.106.
- 48 Enige mij bekende uitzonderingen: Didam (1836, P.Verwajen), Keijenborg (1841, J.Brus) en Epe (1848, J.B.van 't Zant).
- 49 Met vóór 1845 een duidelijke voorkeur voor zes of zeven, nadien voor vijf. Eenscheppige kerken waren meestal korter (drie of vier traveeën), maar vertoonden in de jaren veertig eveneens een groeiende voorkeur voor vijf, zodat de verschillen met de groep van de drie-scheppigen afnamen.
- 50 Enigszins apart staat het ontwerp van opzichter S.A.Fijnjebuik voor Netterden uit 1846, dat als omkadering van de vensters grote rondgesloten spaarvelden voorzag. Zie bouwtekening in AP 1849. Iets soortgelijks kreeg in 1846 ook de N.H.Kerk van Balgoy; zie reconstructie-tekening bij: SCHULTE, A.G., *Het Rijk van Nijmegen: westelijk gedeelte* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst], Den Haag 1982, p.301.
- 51 Zie bouwtekening in Top.Atlas ARA, WID 203. Zo was het plan voor Hengelo direct op dat voor Silvolde gebaseerd; zie brief Ir Dibbets aan HI Ferrand, 13-11-1839, bijl. bij RW 47:838. Dibbets heeft later, op zijn beurt, hetzelfde plan ook nog eens in hoofdlijnen door het kerkbestuur van Keijenborg overgenomen weten te krijgen; zie brief Ir aan HI Ferrand, 11-5-1841, bijl. bij brief HI aan G, 24-5-1841, RW 50:427. Ook de in verminste vorm nog bewaard gebleven St.Antonius Abt in Loenen (1847-'48) van E.Kroon is sterk verwant aan Silvolde, o.m. in de opbouw van de toren.
- 52 De hier gekozen oplossing zou kort daarop nogmaals door Bauer voor Hengelo (1842-'43), en later ook door Kroon voor Loenen (1847-'48) toegepast worden.
- 53 Voor Baak zie bouwtekening in Top.Atlas ARA, WID 197.
- 54 Vgl. o.m. brief Ir Conrad aan HI Ferrand, 23-12-1841, bijl. bij RW 52:1136 inzake Arnhem; brief Opz Berkhout aan Ir Brunings, 2-10-1846, bijl. bij RW 220:497, inzake Loenen.
- 55 Minder vaak trad een schilddak op. Uitzonderlijk was het mansardedak van de St.Martinus in Vaassen (1830-'32). Het bizarre ontwerp van ingenieur G.J.Dibbets voor Giesbeek (1831; tekening in Top.Atlas ARA, WID 199), dat een wolfsdak toont, is te verklaren uit de opdracht de bestaande 'kerk' (een boerderij) slechts licht te vergroten, zodat de oude dakvorm gehandhaafd bleef.
- 56 Zie bouwtekening in Top.Atlas ARA, STS 60.
- 57 Zie brief HI aan G, 24-5-1841, RW 50:427. Voor Zieuwent verlangde Dibbets even eerder iets soortgelijks m.b.t. de vensters; zie brief Ir aan HI Ferrand, 30-6-1835, bijl. bij RW 39:457. Het onderhavige euvel kwam overigens wel vaker voor, bijv. in Didam en Apeldoorn.
- 58 Brief Ir aan HI Ferrand, 22-8-1834, bijl. bij RW 37:568.
- 59 "Een doelmatig, eenvoudig en net kerkje, waarover iedereen zijne tevredenheid heeft getoond, en hetwelk ik zelf door bouwkundigen heb hooren prijzen". Zie brief Ir aan HI Ferrand, 29-11-1840, RW 49:803.
- 60 Op advies van aartspriester M.Terwindt (zie brief AP aan DG, 8-10-1839, AP 1657) werd het vrijwel letterlijk (tot in de exacte afmetingen toe) nagevolgd in Borculo: even eerder had Ferrand het voor Terborg (brief HI aan G, 16-9-1839, RW 47: 681), Fijnje voor Hatert (brief Ir aan HI Ferrand, 14-8-1841, RW 51:794) als mogelijk voorbeeld genoemd. Zelf had Fijnje al in het geval van Heumen (1840-'41) Elden in hoofdlijnen nagebouwd (zie brief Ir aan HI, 22-4-1837, RW 42:206).
- 61 Zie brief Ir Fijnje aan HI Ferrand, 20-3-1841, RW 50:222.
- 62 Aanwezig als bijl. bij RW 40:335.
- 63 Hij werd door Ferrand voor Terborg aanbevolen (brief HI aan G, 16-9-1839, RW 47:681), door aartspriester M.Terwindt al eerder voor Angeren verlangd (brief AP aan G, 28-9-1835, AP 1654).
- 64 Voor de desbetreffende bouwtekeningen zie resp.: RW 200A:436 (bijl.), RW 41:650 (bijl.) en RW Kaarten 245. — In de categorie neo-classicistische kerken hoorde overigens ook nog Elst, in 1841-'42 naar ontwerp van ir. Fijnje gebouwd, thuis.
- 65 Daarvoor bestaat er een interessante parallel met enige Amsterdamse bedehuizen, namelijk met de verdwenen schuilkerken de Duif (1795), de Pool (1805), de Franse Kerk (1820) en het Stadhuis van Hoorn (1829). Zie voor eerstgenoemde: KUYPER, W., "De inspiratie van de Duif", *Jaarboek Amstelodamum*, LXXI (1979), p.94-96, met afb.
- 66 Zo bijvoorbeeld de kerkjes van Vaassen (1830-'32), Baak (1836-'37) en Epe (1848).
- 67 Brief Ir aan HI Ferrand, 5-8-1845, RW 92:941.
- 68 Het meest sprekend zou dit later tot uitdrukking komen in een curieuze discussie in de *Bouwkundige Bijdragen*, toen in 1862 de architect J.H.Leliman (1828-1910) de drie jaar eerder door het bestuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst opgeworpen vraag of "de bouw van eene kerk in gothischen (spitsbogen) stijl heden ten dage kostbaarder [is] dan die van eene kerk in antieken of romeinschen stijl?" trachtte te beantwoorden. Zie: LELIMAN, J.H., "*Beschouwingen over den kerkbouw in Gothischen (spitsbogen) of in Antieken of Romeinschen stijl*". *Bouwkundige Bijdragen*, XII (1862), p.31-44.
- 69 Zie brief P Clerx aan AP Terwindt, 30-8-1845, AP 1875.
- 70 Brief Opz aan Ir Conrad, 2-11-1846, RW 221:1037.
- 71 Van HELVOORT, o.c.[6], p.73, noemt 1844 als eerste ontwerpjaar.
- 72 Van zijn hand is tevens de R.K.Kerk van Beuningen (1846).
- 73 Brief Ir aan HI Ferrand, 4-7-1846, bijl. bij RW 65:970.
- 74 Brief HI aan G, 7-7-1846, RW 65:970.
- 75 Brief Opz aan HI Ferrand, 1-9-1847, bijl. bij RW 69:1082.
- 76 Een soortgelijk advies van Ferrand inzake Keijenborg (zie brief HI aan G, 24-5-1841, RW 50:427), om i.p.v. één drie portalen aan te brengen, was indertijd niet gevolgd.
- 77 Brief Opz aan Ir Conrad, 2-11-1846, RW 221:1037.
- 78 Brief Opz aan Ir Conrad, 18-5-1840, bijl. bij RW 209:373.
- 79 Vgl. de wijzigingen in de bouwtekeningen in AP 1849.
- 80 Vgl. de wijzigingen in de bouwtekeningen, bijl. bij RW 212:81.
- 81 überhaupt bezaten sommigen bij Rijkswaterstaats, getuige bijvoorbeeld Fijnjebuiks eigen ontwerp voor Westervoort (1838), of Kroons kerk in Loenen (1847-'48), een opvallende voorkeur voor vrij forse kroonlijsten.
- 82 Brief HI aan G, 31-12-1841, RW 52:1307.
- 83 Zie over hem recentelijk Von der DUNK, o.c.[33], p.97-102, en, uitgebreid: LOOYEN-GA, A.J., *Van Waterstaatskerk tot Kathedraal* [De St.Josephskerk te Haarlem en het werk van de Waterstaatsarchitect H.H.Dansdorp] [Haarlem-Reeks Deel 11], Haarlem 1990.